

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 6 (2021) nr 1
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2021.06.01

Katarzyna Wołk*, **Joanna Wrótniak****

Znaczenie biografii pedagogicznej w wychowaniu do wartości w opinii studentów pedagogiki

The Importance of Pedagogical Biography in Education to Values in the Opinion of Students of Pedagogy

Abstract: Each pedagogical biography brings specific values to the lives of those who get to know it. Reflection on pedagogical biography contributes to the creation of a new pattern of behavior in the process of learning from the biographies of others. The intention of the authors was to draw attention to learning from pedagogical biographies and the use of elements of this biography in educating students of pedagogy. The aim of the article was to present the opinions of pedagogy students on the importance / role of pedagogical biography in education to values. Research problems concerned, among others: understanding education through biography, indicating known biographies of educators, showing the values of pedagogical biographies and indicating the educational and upbringing values of biographies. The research used the method of a diagnostic survey with the use of the questionnaire technique. The research was aimed at students of pedagogy of two universities in Lublin. They included 120 students of pedagogy, whose age was in the range of 22–30 years.

Keywords: education through biography, education for values, self-education, biographical learning.

* Katarzyna Wołk (ORCID: 0000-0003-3723-5199) – dr, adiunkt w Instytucie Pedagogiki (Katedra Teorii Wychowania) na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, kontakt: katarzyna.wolk@poczta.umcs.lublin.pl.

** Joanna Wrótniak (ORCID: 0000-0002-0492-4396) – dr, adiunkt w Instytucie Pedagogiki (Katedra Teorii Wychowania) na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, kontakt: joanna.wrotniak@poczta.umcs.lublin.pl.

Dzieła biograficzne ukazują człowieka w działaniu w osiąganiu ludzkich wartości niejako *in statu nascendi*. Prowadzi to do pełniejszego zrozumienia istoty człowieczeństwa. Pomaga w alternatywnym ujmowaniu zjawisk pedagogicznych i trafniejszej ich ocenie.

E. Podgórska¹

Wprowadzenie

Badanie biografii i biograficzne uczenie się są pojęciami nierozdzielnie związanymi z naukami pedagogicznymi. Kwestia uczenia się biograficznego jest głównie poruszana w andragogice. W polskiej literaturze pedagogicznej istnieje wiele opracowań dotyczących biografii i badań nad nią². Zdecydowanie mniejsze jak dotąd zainteresowanie polskich badaczy koncertuje się wokół uczenia się biograficznego, dlatego w szczególności zamysłem autorek jest zwrócenie uwagi na uczenie się z biografii pedagogicznych oraz na wykorzystanie elementów tej biografii w wychowaniu do wartości wśród studentów pedagogiki.

Celem artykułu jest ukazanie opinii studentów pedagogiki na temat znaczenia/roli biografii pedagogicznej w wychowaniu do wartości. Badania i przeprowadzone ankiety posłużą próbie odpowiedzi na następujące pytania:

- Jak rozumieją wychowanie przez biografię badani studenci?
- Jakie biografie pedagogiczne znane są badanym studentom?
- Jakie wartości czerpią studenci ze znanych biografii pedagogicznych?
- Jakie aspekty edukacyjne i wychowawcze biografii pedagogicznych dostrzegają badani studenci?

1 W. Szulakiewicz, *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 19/20 (2004) s. 5, DOI: 10.14746/bhw.2004.19.20.1.

2 Badaniem biografii zajmują się przede wszystkim: prof. dr hab. Elżbieta Dubas, kierownik Katedry Andragogiki i Gerontologii Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, redaktor serii *Biografia i badanie biografii*, dr hab. Ryszard Skrzyniarz prof. KUL, kierownik Katedry Biografistyki Pedagogicznej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II.

Punktem wyjścia obecnych rozważań jest wyjaśnienie pojęć: „biografia pedagogiczna” oraz „wychowanie do wartości”, które w rezultacie prowadzi do samowychowania.

Biografia pedagogiczna – zarys problematyki

Zainteresowanie biografistyką na ziemiach polskich nastąpiło jeszcze przed drugą wojną światową. Bogdan Nawroczyński napisał rozprawę pt. *Szukajmy człowieka*³, propagując w niej metodę biograficzną w pedagogice, dając wskazania, jak ją uprawiać. Zaczął ukazywać pewien kierunek wychowania i kształcenia, wskazując na wzory i wzorce osobowe wypracowane przez całe pokolenia, np. ideał rycerza i męża u Jana Kochanowskiego czy uczciwego człowieka i dobrego obywatela u Stanisława Konarskiego. Bogdan Nawroczyński mówił o konieczności wcielania wzorów w konkretne postaci ludzkie, ponieważ w ten sposób będą one lepiej przemawiać do młodzieży, a nawet dorosłych. Podkreślał on, że dobrze byłoby, gdyby wcieleniem wzoru był żywy człowiek, działający na otoczenie żywym przykładem. Wzór do naśladowania mogą ukazywać również wytwory piśmiennictwa takie jak: pamiętniki, życiorysy, mity i listy. Dobrze jest czytać dzieła tych, którzy się kształcili i wychowywali przez całe życie. Jednak o wiele lepiej nawiązać bezpośredni kontakt z żywymi ludźmi, którzy to czynią.

Zdaniem Grażyny Karolewicz – założycielki pierwszej w Polsce Katedry Biografistyki Pedagogicznej – zadaniem biografistyki jest opisywanie zewnętrznych wydarzeń oraz życia wewnętrznego jednostki ze szczególnym uwzględnieniem jej odrębności i niepowtarzalności⁴. Oznacza to, że każda biografia jest wyjątkowa i niepowtarzalna, nacechowana doświadczeniami zdobywanymi w przeciągu całego życia, z których wnioski może wyciągać sama jednostka lub z których mogą uczyć się inni. Karolewicz zwraca uwagę na uwzględnienie biografistyki w badaniach pedagogicznych, z uwzględnieniem jej walorów

3 B. Nawroczyński, *O wychowaniu i wychowawcach. 12 szkiców pedagogicznych*, Warszawa 1968, s. 179–203.

4 G. Karolewicz, *Potrzeba badań nad biografistyką pedagogiczną*, Lublin 2002; K. Wołk, *Zygmunt Bolesław Kukulski – pedagog, wychowawca i społecznik 1890–1944*, Lublin 2019.

do zadań edukacyjnych i wychowawczych. Dlatego też w ramach nauk pedagogicznych warto badać biografie zważywszy na ich edukacyjny wymiar oraz dokonywać selekcji w ich wyborze, aby literatura biograficzna mogła właściwie oddziaływać na wychowanka.

Biografia pedagogiczna zdaniem Władysławy Szulakiewicz nie została jasno zdefiniowana⁵, określony został jej główny cel, polegający na „przedstawieniu ideałów czy ideologii wychowawczych danego okresu, a także sposobów ich realizacji w praktyce”⁶. Biografiami pedagogicznymi kształtującymi postawy przyszłych nauczycieli, wychowawców mogą być opisy losów pedagogów poznawane w toku studiów pedagogicznych. Ważny aspekt wychowawczy mają nie tylko biografie rodziców, nauczycieli, osób duchownych, które wpłynęły na nasze postawy życiowe, ale każdego człowieka (także dziecka), zawierające analizę kontekstu wychowawczego jego życia. Każda biografia pedagogiczna wnosi określone wartości w życie osób, które ją poznają. Refleksja nad biografiami pedagogicznymi przyczynia się do wykreowania nowego wzoru postępowania w procesie uczenia się z biografii innych.

Peter Alheit uczenie się biograficzne utożsamia z uczeniem się całożyciowym, faworyzuje to pierwsze, gdyż widzi w nim szansę na wypełnienie epistemologicznej pustki edukacji przez całe życie⁷. Innymi autorami, którzy spostrzegają człowieka dorosłego jako uczącego się w kontekście jego własnej biografii są m.in.: Horst Siebert⁸, Dieter Nittel⁹ czy Duccio Demetrio¹⁰.

Alicja Kargulowa dostrzega przejawy biograficznego uczenia się w różnych teoriach andragogicznych: uczenia się sytuacyjnego, egzystencjalnego, emocjo-

5 W. Szulakiewicz, *Biografistyka w polskiej historiografii edukacyjnej*, w: *Powiązania rodzinne wśród twórców polskiej teorii i praktyki*, red. W. Jamrożek, K. Kabacińska, K. Ratajczak, W. Szulakiewicz, Poznań 2007, s. 11.

6 Tamże.

7 H. Stolarczyk-Szwec, *Cztery ćwiartki biograficznego uczenia się*, „Rocznik Andragogiczny”, 2 (2015) s. 120, DOI: 10.12775/RA.2015.006.

8 H. Siebert, *Lernen Und Bildung Erwachsener*, Bielefeld 2017.

9 D. Nittel, *Die Resonanz des lebenslangen Lernens im Erziehungs- und Bildungswesen: Eine vergleichende Untersuchung beruflicher und institutioneller Selbstbeschreibungen*, Düsseldorf 2018.

10 D. Demetrio, *Autobiografia. Terapeutyczny wymiar pisania o sobie*, tłum. A. Skolimowska, Kraków 2000.

nalnego i przez poszerzenie, formułuje także wnioski, że „biograficzne uczenie się można określić całościowym procesem biograficznej konstrukcji, dekonstrukcji i rekonstrukcji pragnień i rzeczywistości, a udział poradnictwa w tej transformacji może, w zależności od sposobu realizacji zamierzeń uczących się, być znaczny albo ograniczony”¹¹. Agnieszka Bron wskazuje, że w uczeniu się biograficznym kluczową rolę odgrywa refleksja i samorefleksja, a narracja (opowiadanie) o własnym życiu jest podstawowym instrumentem tego typu uczenia się¹². Ewa Skibińska wskazała na trzy wymiary biograficznego uczenia się: indywidualny, społeczny i instytucjonalny, które wzajemnie się uzupełniają, krzyżują i nachodzą na siebie¹³.

Zagadnieniu temu wiele czasu poświęciła Elżbieta Dubas, o czym świadczą liczne publikacje pod jej redakcją (seria wydawnicza *Biografia i badanie biografii*¹⁴). Wyłania się z nich bardzo złożony obraz uczenia się biograficznego, który definiuje jako

specyficzny proces uczenia się, realizowany przez człowieka podejmującego namysł nad swą biografią oraz poznającego i zmieniającego siebie oraz swój świat życia w wyniku tej refleksji. Bazuje ono na doświadczeniach życiowych jednostki, ma wymiar emocjonalny, poznawczy i społeczny, a także aksjologiczny i egzystencjalny. Jest celowe i sprzyja modernizacji tożsamości. Ma wymiar praktyczny w tym sensie, że przyczynia się do efektywniejszego funkcjonowania w zmieniającym się i trudnym świecie. Najczęściej nie bywa uświadomione, lecz można je uświadamiać

- 11 A. Kargulowa, *Poradnictwo w perspektywie biograficznego uczenia się*, „Rocznik Lubelski”, 38 (2012) nr 2, s. 148–153.
- 12 A. Bron, *Rozumienie uczenia się w teoriach andragogicznych*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, 4 (2006) s. 17.
- 13 M. E. Skibińska, *Mikroświaty kobiet. Relacje autobiograficzne*, Warszawa 2006, s. 158.
- 14 *Uczenie się z (własnej) biografii*, red. E. Dubas, W. Świtalski, seria: *Biografia i badanie biografii*, t. 1, Łódź 2010; *Uczenie się z biografii innych*, red. E. Dubas, W. Świtalski, seria: *Biografia i badanie biografii*, t. 2, Łódź 2011; *Biografie edukacyjne. Wybrane konteksty*, red. E. Dubas, J. Stelmaszczyk, seria: *Biografia i badanie biografii*, t. 3, Łódź 2014; *Biografie i uczenie się*, red. E. Dubas, J. Stelmaszczyk, seria: *Biografia i badanie biografii*, t. 4, Łódź 2015; *Stalność i zmienność w biografii: przełomy biograficzne*, red. E. Dubas, A. Gutowska, seria: *Biografia i badanie biografii*, t. 6, Łódź 2019; *Czas i miejsca w biografii: aspekty edukacyjne*, red. E. Dubas, A. Gutowska, seria: *Biografia i badanie biografii*, t. 5, Łódź 2017.

i wyzwalać. Jest zakotwiczone we wszystkich wymiarach czasu. Silnie opiera się o struktury społeczne, w tym instytucje edukacyjne, które poczynając od nauki szkolnej w dzieciństwie, nadały określone formy i schematy uczeniu się człowieka. Im edukacja bardziej podmiotowo-wyzwalająca, ukierunkowana na samodzielne rozwiązywanie zadań społecznych i zarazem na samorealizację jednostki, tym procesy biograficznego uczenia się są bardziej widoczne¹⁵.

Wychowanie do wartości w biografii pedagogicznej

Istnieje potrzeba podjęcia rozważań teoretycznych i badawczych nad istotą wychowania do wartości przez biografię pedagogiczną. Wychowanie do wartości poprzez świadomy wybór i określanie ich hierarchii stanowi podstawę sensu życia człowieka. Wartości odwołują się do spraw niezwykle ważnych dla człowieka, do jego orientacji w różnych sytuacjach, do sfery emocjonalnej i poznawczej, są podstawą podejmowania decyzji, planowania działań i oceniania¹⁶. „Wartości są zatem elementem wpływającym na postawy, motywy postępowania, zachowanie człowieka. Wpływają na ocenę innych ludzi, zdarzeń, własnych zachowań i predyspozycji, wyznaczają postawy wobec różnych obiektów. Ubogi system wartości lub też ich brak prowadzi do niespójności, niestabilności i zachowań niepożądanych”¹⁷. W odniesieniu do dzieci i młodzieży może wiązać się z zagubieniem, trudnościami adaptacyjnymi, a nawet niedostosowaniem i nieprzystosowaniem społecznym¹⁸. W procesie wychowania młody człowiek powinien być wyposażony w umiejętności pozwalające wziąć odpowiedzialność za odczuwane konsekwencje, zarówno pozytywne jak i negatywne przypisywane jego działaniom, ale także wychowanie powinno doprowadzić do samowychowania. W ujęciu słownikowym samowychowanie to świadoma, samorzutna i planowana aktywność jednostki, której celem jest doskonalenie siebie pod względem intelektualnym, społeczno-moralnym i wolicjonalnym, a także samorealizacja oraz podnoszenie własnej wartości jako osoby autonomicznej,

15 E. Dubas, *Biograficzność w kontekście całościowego uczenia się*, w: *Biografie i uczenie się*, s. 27.

16 T. Zubrzycka-Maciąg, D. Wosik-Kawala, *Wychowanie w szkole. Wskazówki dla nauczycieli*, Lublin 2012, s. 50–51.

17 M. J. Szymański, *Młodzież wobec wartości*, Warszawa 1998.

18 T. Zubrzycka-Maciąg, D. Wosik-Kawala, *Wychowanie w szkole*, Lublin 2012, s. 51.

reprezentującej swój własny pogląd na świat¹⁹. Bardzo trafną definicję przytacza Irena Jundziłł, która twierdzi, że samowychowanie polega na czynnym ustosunkowaniu się podmiotu do procesu własnego rozwoju, które wyraża się w regulowaniu swego postępowania i działania według dobrowolnie przyjętych wzorów lub systemu wartości²⁰. W tym ujęciu występuje wyraźne wskazanie na dobrowolne przyjęcie wzorów, systemów wartości obowiązujących w ówczesnym czasie²¹.

Próby wprowadzenia koncepcji wychowania do samowychowania powinny odbywać się już w środowisku szkolnym. Jak zauważa Mariola Bardziejewska – dorastający człowiek

zaczyna gromadzić i poszukiwać nowe doświadczenia fizyczne, społeczne i intelektualne po to, aby móc je samodzielnie uporządkować i skonsolidować w nowe wzorce i schematy, które lepiej przygotowują go do dorosłego życia. Zanim jednak odnajdzie własną drogę i cel w życiu oraz zanim określi rolę, którą chciałby w świecie innych ludzi pełnić, zbierane doświadczenia poddaje licznym próbom i eksperymentom, aby upewnić się co do słuszności podjętych wyborów²².

Ważne jest, by w tym czasie otoczenie społeczne nastolatka (zwłaszcza rodzice, nauczyciele, opiekunowie) podjęło próby inspirowania go, zachęcania i motywowania do podejmowania dobrowolnej i samodzielnej aktywności poznawczej oraz autoformacyjnej. Samokształcenie i samowychowanie może wyraźnie wspomagać młodzież w procesie odkrywania własnej tożsamości, poszukiwania sensu życia, kształtowania światopoglądu. To właśnie na tym etapie rozwoju człowieka ma się zaczynać przesuwanie akcentu w edukacji – zorganizowane kształcenie kierowane ma stopniowo ustępować miejsca samodzielnej aktywności intelektualnej, a oddziaływania wychowawcze oparte na motywacji

19 Cz. i M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2009, s. 160.

20 I. Jundziłł, *Samowychowanie*, w: *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykała, Warszawa 1993, s. 716.

21 M. Filipowicz, *Samowychowanie w szkole*, „Nauczyciel i Szkoła”, 65 (2018) s. 19, DOI: 10.14632/NiS.2018.65.13.

22 M. Bardziejewska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A. I. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 346.

zewnętrznej powinny się coraz bardziej przeradzać w dobrowolną i osobistą pracę nad sobą. W myśleniu i osobowości adolescenta zachodzą poważne przemiany, pojawia się samowiedza i samoświadomość, rozwija się autonomia i poczucie własnego ja, a przebieg tych przemian w znacznym stopniu podlega samokontroli i ma świadomy charakter²³. Podstawą owych przeobrażeń w psychice młodego człowieka i jego funkcjonowaniu społecznym są z jednej strony gwałtowne zmiany fizyczne organizmu, a z drugiej wpływy społeczno-kulturowe. W kształtującej się wówczas samoocenie adolescenta wygląd i sprawność fizyczna są początkowo ważniejsze od właściwości intelektualnych i społecznych, ulega to jednak zmianie w kolejnych latach dojrzewania²⁴. Samopoznanie zakłada szczerą refleksję dotyczącą własnych cech, doświadczeń, potrzeb oraz dobrych lub niedobrych nawyków. Proces zmiany w człowieku może nastąpić w sytuacji, gdy sięga on po odpowiednią lekturę biograficzną i dostrzega, że pasuje do niego zarówno opisany problem, jak i sposób poradzenia sobie z nim. Dzięki temu uświadamia sobie, że jest bezradny.

Studenci pedagogiki w toku swoich studiów poznają historię nauki oraz życie i działalność uczonych, którzy mieli znaczący wkład w kształtowanie pedagogiki. Aktualnie istnieje wiele instytucji, które pracują według zasad i metod opracowanych przez znanych pedagogów, np. Marii Montessori czy Helen Parkhurst. Pedagogiem, którego słowa są często cytowane, jest Janusz Korczak. Czy studenci są świadomi wartości, które płyną z biografii znanych pedagogów? A może chętnie korzystają z tej formy uczenia się i sięgają po biografie osób mniej lub bardziej znanych, których biografie niosą dla nich naukę i wiedzę o życiu.

Cel badań

Celem badań było poznanie opinii studentów pedagogiki na temat znaczenia biografii pedagogicznej w wychowaniu do wartości. Postawiono następujące pytania szczegółowe:

23 B. Gołek, E. Wysocka, *Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i nastawień wobec Świata (KNIIS). Podręcznik testu – wersja dla uczniów szkoły gimnazjalnej*, Kraków 2011, s. 4.

24 B. Gołek, *O potrzebie samokształcenia i samowychowania młodzieży*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 3 (2014) s. 16.

- Jak rozumieją wychowanie przez biografię badani studenci?
- Jakie biografie pedagogiczne znane są badanym studentom?
- Jakie wartości czerpią studenci ze znanych biografii pedagogicznych?
- Jakie aspekty edukacyjne i wychowawcze biografii pedagogicznych dostrzegają badani studenci?

Materiały i metody

W grudniu 2019 r. przeprowadzono badania ankietowe skierowane do studentów pedagogiki dwóch lubelskich uczelni wyższych. Badaniem zostało objętych 120 studentów (po 60 osób z każdej uczelni). Wiek badanych mieścił się w przedziale 22–30 lat.

W badaniach wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, przy użyciu techniki ankiety. Badanym zadano pytania otwarte (Czym jest dla Ciebie wychowanie przez biografię pedagogiczną? Czyją biografie ostatnio przeczytałeś/oglądałeś i jakie wartości wniosła do Twojego życia? Czy znana jest Ci biografia pedagoga, z którego wartościami się nie zgadzasz i dlaczego? Biografią którego pedagoga chciał(a)byś się inspirować w swojej pracy pedagogicznej i dlaczego?) oraz pytania zamknięte wielokrotnego wyboru. Wyniki nie sumują się do 100, ponieważ badani mogli wskazać kilka odpowiedzi.

Wyniki badań własnych

Pierwszy z postawionych problemów dotyczył rozumienia pojęcia „wychowanie przez biografię pedagogiczną”. Analiza odpowiedzi badanych w tym zakresie pozwoliła na wyłonienie następujących ujęć.

Dla większości badanych (63%) wychowanie przez biografię pedagogiczną rozumiane jest jako wykorzystywanie metod znanych pedagogów w pracy z dzieckiem, czerpanie wzorów, uznanie pedagogów za autorytet godny naśladowania, wzorowanie się ich biografii i akceptowanie przedstawionej przez nich hierarchii wartości. Świadczą o tym przykładowe wypowiedzi przedstawione poniżej:

Wychowanie przez biografię pedagogiczną odgrywa istotną rolę w pracy pedagoga. Pozwala na poznanie wartości i przekonań jakimi kierowali się wybitni pedagodzy (studentka, lat 23).

Wychowanie przez biografię pedagogiczną jest posługiwaniem się przykładami z biografii znanych pedagogów, czerpaniem inspiracji i doświadczenia, wprowadzaniem metod przez nich stosowanych (studentka, lat 22).

Spośród badanych 23% wychowanie przez biografię pedagogiczną postrzegano jako refleksję nad życiem drugiego człowieka. Mówili oni, że biografie pedagogów inspirują do zastanowienia:

Refleksja, chwila zadumy nad istotnymi kwestiami w swoim życiu ale także w życiu innych (studentka, lat 24).

Refleksja, zastanowienie się nad życiem innej osoby w celu lepszego zrozumienia jej postaw lub w celu wyciągnięcia wniosków i odniesienie do własnego życia (studentka, lat 22).

Wychowanie przez biografię pedagogiczną rozumiane jako uczenie się poprzez analizę biografii/dziejów członków rodziny, przyjaciół, znajomych, osób mieszkających w małej ojczyźnie wskazało 14% respondentów. Najczęściej podkreślali oni:

Uczenie się na doświadczeniu przodków, inspirowanie się historią czyjeś życia (studentka, lat 24).

Poznanie czyjegoś życia i uczenie się za jego pośrednictwem (studentka, lat 24).

Uczenie się przez doświadczenie przeszłych pokoleń (studentka, lat 22).

Czerpanie wiedzy i doświadczenia z życiorysów ważnych dla nas osób (studentka, lat 22).

Pierwsze z wyłonionych ujęć wskazuje na uczenie się przez doświadczenie innych osób, w tym pedagogów. Oznacza to korzystanie z ich dorobku, wykorzystywanie metod pracy oraz odwoływanie się do wartości, które przyświecały im w życiu. Drugie ujęcie podkreśla rolę refleksji nad życiem drugiego człowieka, a co za tym idzie – empatii, zrozumienia drugiej osoby oraz wyciągnięcie wniosków z jej życia. Ostatnia grupa podkreśla czerpanie wiedzy i doświadczeń, inspirowanie się historią życia przodków.

Kolejny problem dotyczył znajomości biografii pedagogicznych. W dużej mierze respondenci wskazali na biografie pedagogów, których działalność i życie omawiane są w toku studiów pedagogicznych. Badani wymieniali

Janusza Korczaka²⁵ (78%), Jana Bosko²⁶ (49%), Mieczysława Łobockiego²⁷ (43%), Helenę Radlińską²⁸ (35%), Marię Grzegorzewską²⁹ (32%), Stefana

- 25 Janusz Korczak (1878–1942) – polsko-żydowski lekarz, pedagog, pisarz, publicysta i działacz społeczny. Prekursor walki o prawa dziecka, uważał, że dziecko bardziej niż dorosły jest człowiekiem. W ideach korczakowskich widziany jest przede wszystkim uniwersalizm, ale także indywidualizm dialogu z dzieckiem. Idee Korczaka przekraczają ramy społeczno-moralne i metodyczne, na czoło wysuwają się podstawowe wartości: miłości do dziecka, godności dziecka, poznawania dziecka, prawa dziecka do szacunku i do dzieciństwa; *Rok Janusza Korczaka 2012. Nie ma dzieci – są ludzie*, red. B. Smolińska-Theiss, Warszawa 2013.
- 26 Jan Bosko (1815–1888) – włoski duchowny, założyciel zgromadzenia salezjanów i salezjanek oraz Stowarzyszenia Salezjanów Współpracowników, twórca Rodziny Salezjańskiej, święty Kościoła katolickiego. Nazywany jest „Ojcem i Nauczycielem Młodzieży”. Opiera system wychowawczy w całości na rozumie, religii i miłości wychowawczej.
- 27 Mieczysław Łobocki (1929–2012) – polski pedagog, teoretyk wychowania, humanista, profesor UMCS w Lublinie. Twierdził, iż „w stanowieniu celów wychowania konieczne jest odwoływanie się do wartości, a zwłaszcza do wartości uniwersalnych. One to bowiem nadają głębszy sens celom wychowawczym i zarazem uzasadniają niezbędność ich realizacji. M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Lublin 2005.
- 28 Helena Radlińska (1879–1954) – twórczyni polskiej szkoły pedagogiki społecznej (polityk, działacz społeczny, pielęgniarka dyplomowana, bibliotekarka, historyk, polonistka, pedagog, pracownik naukowy). Radlińska określiła cechy i właściwości wychowawcy, wśród których wymieniła: życzliwy stosunek do wartości tkwiących w środowisku, znajomość ludzi („dusz ludzkich”), wyćwiczenie w obcowaniu z ludźmi, opanowanie dziedziny pozytywnej w organizowaniu życia społecznego. Sama Radlińska mówiła: „Wartość pracy wychowawcy mierzy się nie tym, co uczyni sam, lecz tym, co potrafi wydobyć z gromady, wśród której i z którą pracuje”. H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1961; Z. Dąbrowski, F. Kulpiński, *Pedagogika opiekuńcza. Historia, teoria, terminologia*, Olsztyn 2000.
- 29 Maria Grzegorzewska (1888–1967) – twórczyni polskiej szkoły pedagogiki specjalnej. W dziedzinie kształcenia nauczycieli za podstawowy problem uznała osobowość pedagoga. Nauczyciel, zgodnie z tą koncepcją, oddziałuje przede wszystkim własną osobowością. Aby oddziaływanie to było pozytywne, podstawowymi cechami tej osobowości winny być m.in.: miłość, życzliwość i troska. Taką osobowość może ukształtować nauczyciel tylko samodzielnie własnym wysiłkiem poprzez samokształcenie i samowychowanie. Grzegorzewska zwracała dużą uwagę na oddziaływanie pozaszkolne nauczyciela. Z. Dąbrowski, F. Kulpiński, *Pedagogika opiekuńcza*.

Kunowskiego³⁰ (23%) i Józefa Czesława Babickiego³¹ (17%). Biografie wskazanych pedagogów są źródłem informacji na temat powstawania i upowszechniania określonych idei pedagogicznych, koncepcji oświatowych czy też kierunków badawczych³². Najmniejszy odsetek, bo tylko 9% wskazało na istotną rolę biografii osób z najbliższego otoczenia. Może to świadczyć o tym, że osoby te sięgają nie tylko po biografie ujęte w programie studiów, lecz także bliskich im osób. Studenci ci są świadomi wartości, które płyną z biografii człowieka niebędącego wykwalifikowanym pedagogiem. Biografia najbliższych osób umożliwia bowiem poznanie dróg dochodzenia do osiągnięcia celu w różnych dziedzinach życia, pozwala poznać źródła sukcesów i przyczyny porażek ludzi, których spotykamy na co dzień, bliskich nam. Wartością takiej biografii jest fakt, że człowiek, który nie jest „popularny”, może odnieść sukces życiowy, co stanowi większe źródło motywacji i inspiracji dla młodych ludzi wkraczających w dorosłe życie, będących na początku kreowania swojej drogi zawodowej.

Wśród biografii, które badani ostatnio przeczytali, oprócz historii znanych pedagogów, znalazły się opracowania dotyczące osób ze świata publicznego. Są wśród nich:

- 30 Stefan Kunowski (1909–1977) – polski pedagog, psycholog, autor teorii warstwicowej, poeta. teoria rozwoju i wychowania człowieka prof. Stefana Kunowskiego przedstawił szeroki obraz rozwoju człowieka, ukazując jego wieloaspektowość, pogłębił spojrzenie na zadania wychowawcze. Opisał funkcje wychowawcze potrzebne do prowadzenia dziecka na każdym etapie jego rozwoju. Jego koncepcja pozwala weryfikować nasze umiejętności i metody wychowawcze. R. Skrzyniarz, *Zygmunt Kukulski, Stefan Kunowski i Teresa Kukułowicz, ich rola w rozwoju pedagogiki na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 3 (2018) nr 1, s. 239–256, DOI: <https://doi.org/10.36578/BP.2018.03.17>.
- 31 Józef Czesław Babicki (1880–1952) – polski teoretyk i praktyk pedagogiki. Zwracał uwagę na rolę poznania osobowości dziecka, relacji rodzinnych, budowania więzi międzyludzkich u osieroconych dzieci, a także na indywidualizację procesu wychowawczego. Podejmował też zagadnienia prawa do miłości, szacunku dla dziecka. W. Grelowska, J. Cz. Babicki, w: *Słownik Pedagogów Polskich i Polskiej Myśli Pedagogicznej XIX i XX w.*, red. J. Żmichrowska, M. Pluskota, „Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości. Zeszyty pedagogiczno-medyczne”, 35 (2015) s. 7–8.
- 32 W. Szulakiewicz, *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 19/20 (2004) s. 5–14, DOI: 10.14746/bhw.2004.19.20.1.

Thomas Morgenstern – nauczyłam się od niego wiary w siebie, pokonywania swoich słabości oraz by zawsze dążyć do spełnienia marzeń (studentka, lat 23).

Jerzy Górski – jeżeli czegoś bardzo pragniemy, możemy to osiągnąć (studentka, lat 22).

Julia Kamińska – wrażliwość na dobro drugiego człowieka, mądrość (studentka, lat 23).

Maria Curie-Skłodowska – w życiu nie można się poddawać, nawet jeżeli nie wszystko przychodzi łatwo (studentka, lat 24).

Roma Ligocka – autorka bardzo przeżywała usunięcie ciąży, dzięki temu można zrozumieć, jak ważne jest ludzkie życie, życie dziecka nienarodzonego, bezbronny (studentka, lat 22).

Krzysztof Myszkowski – szacunku do swojego czasu, szczególnie tego, spędzonego z bliskimi osobami, oraz by cieszyć się z tego, co każdy z nas posiada (studentka, lat 23).

Freddie Mercury – tolerancja, szacunek do drugiego człowieka (studentka, lat 24).

Wypowiedzi badanych świadczą o ich wrażliwości na krzywdę drugiego człowieka i empatii. Niewątpliwie nasuwa się refleksja, że są to cechy, jakimi powinien odznaczać się pedagog w swojej pracy. Wysłuchanie historii „Innego” oraz poznanie emocji, które towarzyszą podczas jej opowiadania, rozwijają umiejętność wchodzenia w perspektywę drugiej osoby, współodczuwanie i autentyczne zrozumienie.

Kolejny problem dotyczył wartości, jakie czerpią studenci z biografii pedagogicznych. Badani wskazywali na wiedzę (72%), szacunek do drugiego człowieka (68%), doświadczenie (51%), zrozumienie określonego postępowania (41%), wrażliwość (30%), odpowiedzialność (21%) i tolerancję (16%).

O ile wartość poznawcza – wiedza wiąże się z poszerzaniem horyzontów myślowych, o tyle należałoby zatrzymać się dłużej nad wartością, jaką jest szacunek. Powołując się na słowa Teresy Zubrzyckiej-Maciąg, szacunek do człowieka oznacza

liczenie się z jego potrzebami, akceptację jego uczuć i poglądów, tolerancję dla odmienności, choć nie zawsze aprobatę zachowań. Szanowanie kogoś równoznaczne jest natomiast z przyznaniem każdej osobie należnej god-

ności, która stanowi o wartości człowieka. Szacunek jest podstawą budowania konstruktywnych relacji międzyludzkich. Jest składnikiem i warunkiem niezbywalnym przyjaźni, tolerancji i miłości bliźniego³³.

Spośród wartości uniwersalnych, o które warto zabiegać w procesie wychowania, znajdują się: altruizm, odpowiedzialność, tolerancja, wolność i sprawiedliwość³⁴. Badani w swoich odpowiedziach wymienili dwie spośród ogólnie uznawanych wartości pedagogicznych (odpowiedzialność i tolerancję).

Respondenci zapytani o wartości, którymi inspirują się w swoim życiu, najczęściej wskazali na biografię rodziców (60%). Świadczy to o tym, że rodzice są pierwszymi wychowawcami, których życie jest najlepiej znane dziecku. To oni poprzez swoją postawę, życie dostarczają określone wzory postępowania i kształtują hierarchie wartości³⁵. Wymieniali także środowisko mające wpływ na kształtowanie osobowości dziecka: szkołę (20%) i Kościół (17% badanych wskazało biografię Jana Pawła II). Wskazanie inspirującej biografii jest przejawem postawy twórczej i krytycznej.

Kolejne pytanie skierowane do badanych dotyczyło pozytywnych i negatywnych aspektów wychowania w biografii wybranych pedagogów. Odpowiedzi respondentów świadczą o tym, że badani znają prezentowane przez pedagogów poglądy i potrafią odnieść się do nich krytycznie. Najwięcej kontrowersji wśród badanych wzbudziła osoba Marii Montessori:

Maria Montessori – jej życie jest kontrowersyjne, daje swoje dziecko na wychowanie innym ludziom? (studentka, lat 23).

[...] sama oddała swoje dzieci, mówi, aby nie karać, jednak sama karze dzieci, mówiąc, aby usiadły i się uspokoiły i zastanowiły się nad swoim zachowaniem (studentka, lat 23).

33 T. Zubrzycka-Maciąg, *Szacunek – wartość zaniechana w pedagogice*, w: *Wartości w pedagogice, Urzeczywistnianie wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2015, s. 118.

34 M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, s. 108–118.

35 Problem rodziny jako środowiska wychowawczego w kontekście biografii porusza Ryszard Skrzyniarz; R. Skrzyniarz, *Rodzina Marii Kunowskiej-Porębnej jako środowisko wychowawcze*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 4 (2019) nr 1, s. 357–371, DOI: <https://doi.org/10.36578/BP.2019.04.18>.

[...] moim zdaniem może mieć negatywne skutki. Zbyt dużo wolności w najmłodszych latach życia wpływa niekorzystnie na kształtowanie się młodego człowieka (studentka, lat 22).

[...] z niektórymi elementami jej wiedzy się nie zgadzam, uważam, że są nieodpowiednie/nie nadają się w odniesieniu do wszystkich sytuacji wychowawczych dzieci (studentka, lat 22).

[...] ponieważ reprezentuje zupełnie inne podejście pedagogiczne i stosuje ciekawe metody pracy z dziećmi (studentka, lat 23).

[...] jej zdaniem każde dziecko jest inne i powinno rozwijać się według indywidualnych planów rozwojowych (studentka, lat 22).

[...] jej sposoby przekazywania wiedzy, nauczanie i wychowanie tworzą odpowiednie warunki dla rozwoju samodzielności dziecka (studentka, lat 23).

[...] jej pedagogika stawia ucznia na pierwszym miejscu oraz daje mu wolność wyboru w podejmowaniu decyzji (studentka, lat 23).

Badani studenci chętnie wypowiadali się na temat Janusza Korczaka, Kazimierza Lisieckiego, Marii Grzegorzewskiej, Jana Bosko, Stefana Kunowskiego. Badani w swoich wypowiedziach wskazywali w dużej mierze na dyrektywy wychowawcze oraz wartości, jakimi kierowali się w swoim życiu. Podkreślali oni:

Korczak: należy słuchać potrzeb dzieci i młodzieży, rozumieć je, stawiać się na ich miejscu, obdarowywać ich ciepłem (studentka, lat 22).

Korczak bardzo oddany swojej pracy, poświęcił jej swoje życie i całego siebie (studentka, lat 22).

Korczak miał wielkie serce dla innych ludzi, poświęcił życie dla dzieci. Nie zawahał się w najtrudniejszych chwilach życia (studentka, lat 22).

Kazimierz Lisiecki to pedagog, pseudonim „Dziadek”, jego serdeczność oraz to, że z zamiłowaniem i pasją podchodził do wychowania, co uwidoczniło się w tym, że największą nagrodą dla jego wychowanków był tzw. pocałunek „Dziadka” (studentka, lat 22).

Maria Grzegorzewska miała bardzo dobre podejście do drugiego człowieka [...] wniosła wiele w życie pedagogów, jej metody stosowane są w szkołach do dnia dzisiejszego (studentka, lat 23).

Jan Bosko poświęcał się dla tych dla których społeczeństwo nie widziało potrzeby pomocy. Lepiej zapobiegać niż leczyć (studentka, lat 23).

Bosko widział w ludziach z marginesu wiele dobra podczas gdy inni ich lekceważyli, a nawet wyszydali (studentka, lat 22).

Jan Bosko potrafił dotrzeć do swoich trudnych wychowanków (studentka, lat 22).

Bosko nie stygmatyzował wychowanków. Wszyscy byli równi. Utrzymywał relacje partnerskie. Wychowywał przez pracę i doświadczenie (studentka, lat 22).

Kunowski przekazuje wartości o wychowaniu w sposób czytelny.

Ostatni problem badawczy zawierał się w pytaniu: jakie aspekty edukacyjne i wychowawcze biografii pedagogicznych dostrzegają badani studenci?

Zdaniem badanych biografie pobudzają refleksyjność (43%), badanych przygotowują do zawodu (40%), motywują do działania (33%), uczą jak nie popełniać błędów, bo łatwiej uczyć się na błędach innych (27%), zmuszają do namysłu (25%) oraz uczą stawiać pytania natury egzystencjalnej (jak zachować człowieczeństwo, jak określić sens życia) (17%).

Badani wskazali na dwa obszary uczenia się z biografii pedagogicznych: refleksyjność oraz doświadczenie zawodowe. Pierwszy aspekt dotyczący refleksyjności znajduje potwierdzenie w podejściu Agnieszki Bron dotyczącym refleksyjności w uczeniu się biograficznym³⁶. Współcześnie coraz większe znaczenie w naukach społecznych odgrywa pojęcie „refleksyjność”, które posiada wiele znaczeń³⁷. W kontekście niniejszego opracowania autorki nawiązują do wymiaru pedagogicznego. Zdaniem Teresy Hejnickiej-Bezwińskiej refleksyjność to „zdolność do analizowania uzyskiwanych doświadczeń oraz włączania nowych danych, informacji, wiedzy do posiadanych struktur poznawczych i tworzenia nowych powiązań wiedzy z działaniem”³⁸. Doświadczenie i korzystanie z pracy danego pedagoga, na które wskazało 40% badanych jest spójne z rozumieniem przez respondentów terminu wychowanie przez biografię pedagogiczną (korzystanie z doświadczeń pedagogów i ich metod pracy 63%).

36 A. Bron, *Rozumienie uczenia się w teoriach andragogicznych*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, 4 (2006), s. 7–24.

37 M. Chrost, *Refleksyjność w wychowaniu. Proces poznawania siebie*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, 20 (2017) nr 2, s. 131–144.

38 T. Hejnicka-Bezwińska, *Pedagogika ogólna*, Warszawa 2008, s. 502.

Podsumowanie

Celem badań było poznanie opinii studentów pedagogiki na temat znaczenia biografii pedagogicznej w wychowaniu do wartości. Badania przeprowadzono na grupie 120 studentów pedagogiki dwóch wyższych lubelskich uczelni.

Autorki w niniejszym artykule podjęły rozważania teoretyczne nad biografią pedagogiczną w wychowaniu do wartości, dopełnieniem były odpowiedzi respondentów.

Problemy badawcze dotyczyły m.in.: rozumienia wychowania przez biografię, wskazania znanych biografii pedagogów, ukazania wartości płynących z biografii pedagogicznych oraz wskazania walorów edukacyjnych i wychowawczych biografii.

Respondenci najczęściej wychowanie przez biografię pedagogiczną rozumeli jako czerpanie doświadczenia z biografii pedagogów oraz wewnętrzny dialog. Do pedagogów, z których biografii badani chętnie się uczą (czyli w sposób refleksyjny patrzą na ich biografię oraz chętnie wzorują się na ich metodach pracy) zaliczyli: Korczaka, Jana Bosko, Łobockiego i Radlińską. Wartości, na których wzorują się w swoim życiu badani, stanowią element biografii wskazanych przez nich pedagogów oraz bliskich osób z rodziny, tj. rodziców. Wartości, nad którymi respondenci najczęściej się pochylali, to: wiedza, szacunek do drugiej osoby, tolerancja, odpowiedzialność.

Odpowiedzi badanych dotyczące aspektów edukacyjnych i wychowawczych biografii pedagogicznych nawiązują do kategorii procesu wychowania wskazanych przez Tomasza Garstkę i Monikę Jaroszewską (wspomaganie, korygowanie, zapobieganie, kształtowanie)³⁹. Wspomaganie koncentruje się na naturalnych potrzebach i zadaniach rozwojowych – respondenci w kontekście uczenia się z biografii wskazali potrzebę refleksji nad biografią drugiego człowieka. W obszarze zapobiegania badani uznali, że biografia pokazuje konsekwencje negatywnych decyzji, a to może ustrzec ich przed popełnianiem analogicznych błędów w swoim życiu. Kształtowanie utożsamiane zazwyczaj z naśladowaniem jakiegoś wzorca sprowadza się do przekładania metod pracy pedagogów na własną praktykę zawodową przez badanych, czyli czerpania doświadczenia

39 T. Garstka, M. Jaroszewska, *Ramy pracy wychowawczej z uczniami*, w: *Poradnik wychowawcy, uzupełnienie C.1.1.*, red. M. Pomianowska, Poznań 2000, s. 1–29.

z biografii osób znaczących. Korygowanie to zmiana wzorów zachowań, przekonań, postaw człowieka. W ujęciu biograficznym korygującą rolę odgrywa biografia drugiego człowieka, która ma zadanie terapeutyczne w zmianie jego podejścia lub nastawienia do swojego życia (problemów, wyborów, przekonań).

Omówione powyżej aspekty procesu wychowania mają na uwadze podkreślenie wagi, jaką pełni biografia w procesie wychowania do wartości.

Streszczenie: Każda biografia pedagogiczna wnosi określone wartości w życie osób, które ją poznają. Refleksja nad biografiami pedagogicznymi przyczynia się do wykreowania nowego wzoru postępowania w procesie uczenia się z biografii innych. Zamysłem autorek było zwrócenie uwagi na uczenie się z biografii pedagogicznych oraz na wykorzystanie elementów tej biografii w wychowaniu do wartości wśród studentów pedagogiki. Celem artykułu było ukazanie opinii studentów pedagogiki na temat znaczenia/roli biografii pedagogicznej w wychowaniu do wartości. Problemy badawcze dotyczyły m.in.: rozumienia wychowania przez biografie, wskazania znanych biografii pedagogów, ukazania wartości płynących z biografii pedagogicznych oraz wskazania walorów edukacyjnych i wychowawczych biografii. W badaniach wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, przy użyciu techniki ankiety. Badania skierowano do studentów pedagogiki dwóch lubelskich uczelni wyższych. Objęto nimi 120 studentów pedagogiki, których wiek mieścił się w przedziale 22–30 lat.

Słowa kluczowe: wychowanie przez biografie, wychowanie do wartości, samowychowanie, biograficzne uczenie się.

Bibliografia

- Bardziejewska M., *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A. I. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 345–377.
- Biografie edukacyjne. Wybrane konteksty*, red. E. Dubas, J. Stelmaszczyk, seria: Biografia i badanie biografii, t. 3, Łódź 2014.
- Biografie i uczenie się*, red. E. Dubas, J. Stelmaszczyk, seria: Biografia i badanie biografii, t. 4, Łódź 2015.
- Bron A., *Rozumienie uczenia się w teoriach andragogicznych*, „Tereźniejszość – Człowiek – Edukacja”, 4 (2006) s. 2–24.
- Chrost M., *Refleksyjność w wychowaniu. Proces poznawania siebie*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, 20 (2017) nr 2, s. 131–144.
- Czas i miejsca w biografii: aspekty edukacyjne*, red. E. Dubas, A. Gutowska, seria: Biografia i badanie biografii, t. 5, Łódź 2017.

- Demetrio D., *Autobiografia. Terapeutyczny wymiar pisania o sobie*, przeł. A. Skolimowska, Kraków 2000.
- Dąbrowski Z., Kulpiński F., *Pedagogika opiekuńcza. Historia, teoria, terminologia*, Olsztyn 2000.
- Dubas E., *Biograficzność w kontekście całościowego uczenia się*, w: *Biografie i uczenie się*, red. E. Dubas, J. Stelmaszczyk, seria: Biografia i badanie biografii, t. 4, Łódź 2015, s. 11–31.
- Filipowicz M., *Samowychowanie w szkole*, „Nauczyciel i Szkoła”, 65 (2018) s. 13–28
- Garstka T., Jaroszewska M., *Ramy pracy wychowawczej z uczniami*, w: *Poradnik wychowawcy, uzupełnienie C.1.1.*, red. M. Pomianowska, Poznań 2000, s. 1–29
- Gołek B., *O potrzebie samokształcenia i samowychowania młodzieży*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, 3 (2014), s. 11–22.
- Gołek B., Wysocka E., *Kwestionariusz Nastawień Intrapersonalnych, Interpersonalnych i nastawień wobec Świata (KNIIŚ). Podręcznik testu – wersja dla uczniów szkoły gimnazjalnej*, Kraków 2011.
- Grelowska W., J. Cz. Babicki, w: *Słownik Pedagogów Polskich i Polskiej Myśli Pedagogicznej XIX i XX w.*, red. J. Żmichrowska, M. Pluskota, „Prace naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości. Zeszyty pedagogiczno-medyczne”, 35 (2015) s. 7–8.
- Hejnicka-Bezwińska T., *Pedagogika ogólna*, Warszawa 2008, s. 502.
- Jundziłł I., *Samowychowanie*, w: *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykała, Warszawa 1993, s. 716.
- Kargulowa A., *Poradnictwo w perspektywie biograficznego uczenia się*, „Rocznik Lubelski” 38 (2012) nr 2, s. 141–156.
- Karolewicz G., *Potrzeba badań nad biografistyką pedagogiczną*, Lublin 2002.
- Kulpiński F., *Pedagogika opiekuńcza. Historia, teoria, terminologia*, Olsztyn 2000.
- Kupisiewicz Cz., Kupisiewicz M., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2009.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Lublin 2005.
- Nawroczyński B., *O wychowaniu i wychowawcach. 12 szkiców pedagogicznych*, Warszawa 1968.
- Nittel D., *Die Resonanz des lebenslangen Lernens im Erziehungs- und Bildungswesen: Eine vergleichende Untersuchung beruflicher und institutioneller Selbstbeschreibungen*, Düsseldorf 2018.
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1961.
- Rok Janusza Korczaka 2012. Nie ma dzieci – są ludzie*, red. B. Smolińska-Theiss, Warszawa 2013.
- Siebert H., *Lernen und Bildung Erwachsener*, 2017.
- Skibińska M. E., *Mikroświaty kobiet. Relacje autobiograficzne*, Warszawa 2006.
- Skrzyniecki R., *Rodzina Marii Kunowskiej-Porębniej jako środowisko wychowawcze*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 4 (2019) nr 1, s. 357–371, DOI: 10.36578/BP.2019.04.18.

- Skrzyniarz R., *Zygmunt Kukulski, Stefan Kunowski i Teresa Kukułowicz, ich rola w rozwoju pedagogiki na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 3 (2018) nr 1, s. 239–256, DOI: 10.36578/BP.2018.03.17.
- Stażność i zmienność w biografii: przełomy biograficzne*, red. E. Dubas, A. Gutowska, seria: Biografia i badanie biografii, t. 6, Łódź 2019.
- Stolarczyk-Szwec H., *Cztery ćwiartki biograficznego uczenia się*, „Rocznik Andragogiczny”, t. 22 (2015), s. 119–133, DOI: 10.12775/ra.2015.006.
- Szulakiewicz W., *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 19/20 (2004) s. 5–14, DOI: 10.14746/bhw.2004.19.20.1.
- Szulakiewicz W., *Biografistyka w polskiej historiografii edukacyjnej*, w: *Powiązania rodzinne wśród twórców polskiej teorii i praktyki*, red. W. Jamrożek, K. Kabacińska, K. Ratajczak, W. Szulakiewicz, Poznań 2007, s. 9–33.
- Szymański M. J., *Młodzież wobec wartości*, Warszawa 1998.
- Uczenie się z biografii innych*, red. E. Dubas, W. Świtalski, seria: Biografia i badanie biografii, t. 2, Łódź 2011.
- Uczenie się z (własnej) biografii*, red. E. Dubas, W. Świtalski, seria: Biografia i badanie biografii, t. 1, Łódź 2010.
- Wołk K., *Zygmunt Bolesław Kukulski – pedagog, wychowawca i społecznik 1890–1944*, Lublin 2019.
- Zubrzycka-Maciąg T., *Szacunek – wartość zaniechana w pedagogice*, w: *Wartości w pedagogice. Urzeczywistnianie wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2015, s. 115–130.
- Zubrzycka-Maciąg T., Wosik-Kawala D., *Wychowanie w szkole. Wskazówki dla nauczycieli*, Lublin 2012.